

ศาสนวัตถุศิลปะเหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้านจาก สถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช นครราชสีมา : การผสมผสานคติความเชื่อทางศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา

ปรีชาวุฒิ อภิระติง*

บทคัดย่อ

การศึกษาแท่งศิลปะเหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้านจากสถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช จังหวัดนครราชสีมา มีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายและภาพสะท้อนของความสัมพันธ์ทางสังคมแห่งยุคสมัยผู้สร้างสรรค์และเป็นเจ้าของหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมชิ้นนี้ รายละเอียดของภาพทั้งสี่ คือ ภาพสลักด้านที่ ๑, ๒ และ ๔ แสดงถึง พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ วัชรปาณี และนางปรัชญาปารมิตา เป็นรูปบุคลาธิษฐานในพุทธศาสนานิกายมหายาน ส่วนภาพสลักด้านที่ ๓ เป็นเทพตรีมูรติ ซึ่งเป็นรูปบุคลาธิษฐานในศาสนาฮินดู ด้วยการเรียบเรียงข้อมูล ผลการศึกษาวิเคราะห์ ทั้งด้านศาสนา ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ มานุษยวิทยา และ ประวัติศาสตร์ศิลปะ จากนักวิชาการด้านต่าง ๆ

เหล่านั้น สรุปความได้ถึงภาพสะท้อนการบูรณาการความสัมพันธ์ในมิติต่าง ๆ อันหลากหลายของคน ผู้เป็นสมาชิกทางสังคมในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน แหล่งที่พบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมดังกล่าว อันเป็นฐานเดิมของชนแถบนี้ กับกลุ่มราชวงศ์ ชนชั้นปกครองของที่มีฐานอำนาจ ณ แหล่งนี้ ในสมัยที่เมืองพระนครของขอมเรืองอำนาจ เป็นศูนย์กลางทางการเมือง และเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายทางศาสนาและวัฒนธรรม ทั้งมิติความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ สภาพแวดล้อม การเกษตรกรรม (ระบบการผลิต) คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ศรัทธา คติ ความเชื่อ (ระบบศาสนา) และคนกับคน เครือญาติ สังคม วัฒนธรรม การเมือง การปกครอง (ระบบสังคม) ซึ่งอย่างน้อยหลักฐานเชิงประจักษ์ที่เป็นวัตถุทางวัฒนธรรมชิ้นนี้ได้บ่งชี้ถึงบูรณาภาพของคติ ความคิด ความเชื่อจากคัมภีร์

ทางศาสนา ทั้งพุทธศาสนา และศาสนาฮินดูเข้าเป็นเอกภาพกัน

Abstract

The study of the four-sided carved stone from Sadhan Phra Narayana, Wat Phra Narayana Maharaja in Nakhon Rachasima is aimed to obtain knowledge regarding implication and reflection of social relationship in the era of the creator and owner of the carved stone – the cultural object. The pictures carved on side 1, 2, and 4 of the stone are of the Lord Buddha, Vajrapani Bodhisattva, and Prajaya Paramita which are personification image of Mahayana. However, the picture on side 3 is of Tri Murati – the personification god image of Hinduism

The data arranged and analyse in terms of religion, history, geography, anthropology and art history from those scholars, the study was concluded and reflected integration of relationship in various dimension. The study showed the multi-dimensioned relationship between those social members whose habitat was in the up north area of the Moon River which is the site that the cultural object was found and the dynasty people who were in governing class whose base of power was in the area in the era that the powerful city of Khmer was the center of politics and religion and culture. The study also revealed the dimension of the relationship between human and nature, environment, agriculture (production process); human and supernatural, faith, folklore, value (religion); and human and human, kinship, society, culture, politics, government (social system).

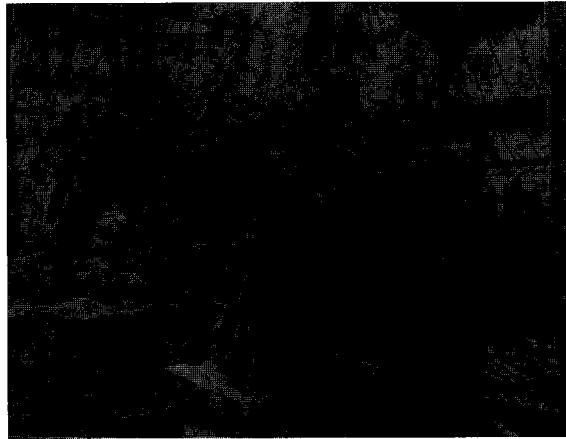
At least, this cultural object evidenced integrity of folklore, thought, value from religious book of both Buddhism and Hinduism.

ความนำ

ข้อมูลเอกสารจากจดหมายเหตุ การเสด็จตรวจโบราณวัตถุสถาน มณฑลนครราชสีมาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๗๒ ความว่า...

“วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒ วันนี้เวลาเช้า ๐๕.๐๐ น. เศษเสด็จทอดพระเนตรบริเวณโรงทหารสนามยิงเป้าและโรงเก็บเครื่องบิน แล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานพระนารายณ์ที่สถานพระนารายณ์มีเครื่องศิลาของโบราณ คือ ศิวลึงค์ ๓ เทวรูป ๔ ห้วนาศเครื่องประดับปรางค์ ๒ เทวดานพเคราะห์ ๑ หินสลักรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ ๑ หินสลักรูปเทวดาสีดาน ๑ (ดูภาพประกอบที่ ๑, ๒) ทับหลังประดิษฐานองค์เทวรูปชำรุด ๒ ทรงอายุัดโบราณวัตถุที่สถานพระนารายณ์ไว้กับ สมุหเทศาภิบาลฯ ให้รักษาไว้เป็นอันดี” (ขุนบริบาลบุรีภัณฑ์, ๒๕๓๑, หน้า ๓๒-๓๓) (ภาพที่ ๑)

ความจากจดหมายเหตุข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใฝ่พระทัยที่จะทรงสร้างพิพิธภัณฑ์สถานขึ้นตามหัวเมืองต่าง ๆ แต่ขณะนั้นงบประมาณของราชบัณฑิตยสถานยังมีน้อย ประกอบกับการรักษาโบราณวัตถุในต่างจังหวัดก็ยังไม่ปลอดภัยเพียงพอ ด้วยเหตุนี้ถ้าได้ทรงพบโบราณวัตถุชิ้นใดที่ดี สมเด็จพระ

ภาพที่ ๑ ภาพถ่ายเก่า สदानพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช จังหวัดนครราชสีมา (ศรีชัย ทองปาน, ๒๕๔๘, หน้า ๓๔)

ยาดำรงราชานุภาพก็มักจะทรงขอมาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ ซึ่งขณะนั้นเรียกว่าพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครก่อน (ขุนบริบาลบุรีรักษ์ และ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๓๑, หน้า บทนำ)

เอกสารดังกล่าวเป็นหลักฐานยืนยันถึงความเป็นมาของศาสนวัตถุศิลาแกะสลักดังกล่าวที่ได้ถูกนำมาเก็บรักษาไว้ยังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ห้องลพบุรี ศิลา) จนถึงปัจจุบัน

ความสำคัญของแท่งศิลานี้คือรายละเอียดของภาพสลักทั้งสี่ด้าน ที่นักวิชาการกองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากรได้ศึกษาถึงสมมุติฐานทางประวัติศาสตร์จากภาพสลักด้านที่ ๑, ๒ และ ๔ แสดงถึง **พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์วัชรปาณี และนางปรัชญาปารมิตา** เป็นรูปบุคลาธิษฐานในพุทธศาสนานิกายมหายาน ส่วนภาพสลักด้าน

ที่ ๓ เป็นเทพ **ตรีมูรติ** ซึ่งเป็นรูปบุคลาธิษฐานในศาสนาฮินดู (เพ็ญพรรณ คำรังสิริ, ๒๕๒๓, หน้า ๗๗-๘๒)

ในคติของพุทธศาสนานิกายเถรวาทเดิมนั้น ไม่มีการบูชาเทพ เทพีใด ๆ แม้กระทั่งรูปของพระพุทธเจ้าที่สะท้อนผ่านงานศิลปอินเดียโบราณยุคแรกก็ไม่ได้มีการสร้างรูปพระพุทธรูปที่เป็นลักษณะของบุคคล หรือบุคลาธิษฐานเลย แต่จะใช้สัญลักษณ์สื่อความหมายแทน เช่น งานศิลปะอินเดียสมัยราชวงศ์โมริยะ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๖) คือภาพสลักที่สถูปสถูจี ภาพแสดงพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใต้ต้นโพธิ์ ก็สื่อความหมายโดยการใช้สัญลักษณ์รอยพระพุทธบาทแทน หรือแท่นประทับที่มีฉัตรอยู่เบื้องบน ตอนประสูติใช้สัญลักษณ์เป็นรูปดอกบัว และตอนปรินิพพานก็ใช้สัญลักษณ์เป็นรูปสถูป ในการสื่อความหมาย

* ความหมายของ ประวัติศาสตร์ (Iconography) คือ การศึกษาลักษณะเรื่องราว รูปภาพ รูปเคารพ ที่เป็นงานศิลปะ โดยการพิสูจน์พรรณนา ตีความ แยกแยะ ประวัติ และความหมายของวัตถุ หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องทางศาสนา และวัฒนธรรม เช่น การศึกษาสัญลักษณ์ และความหมาย ในงานศิลปะทางศาสนา ของประติมากรรม และสถาปัตยกรรมโบราณ เป็นต้น (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, ๒๐๐๐.)

ความเป็นมาของการสร้างรูปเคารพให้อยู่ในภาพของมนุษย์ หรือภาพบุคลาธิษฐานนั้นก็เนื่องมาจากพุทธศาสนาได้เผยแพร่ไปยังดินแดนที่มีการบูชาเทพ เทพี ที่ปรากฏการสร้างรูปเป็นลักษณะของมนุษย์ ในสมัยพระเจ้าอโณนสีระ กำหนดพุทธลักษณะเป็นตามคตินิยมของการสร้างเทวรูปในศิลปะกรีก - โรมันโบราณ เรียกชื่อหรือยุคสมัยทางศิลปะว่า “ศิลปะคันธาระ” เป็นงานศิลปกรรมของกลุ่มชนที่ชาวกรีกเรียกว่าชาว อินโดไชรัส ส่วนชาวจีนจะเรียกว่าชาว จ้วนสี ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่มีการผสมผสานทางชาติพันธุ์ระหว่างชาวเตอร์กกับชาวมองโกลเลีย ในแคว้นบัคเตรียของพื้นที่แถบเอเชียกลาง ตามเส้นทางสายไหม ปัจจุบันนี้คือแคว้นแคชเมียร์ของอินเดีย บางส่วนของประเทศอัฟกานิสถาน และประเทศปากีสถาน (เสถียร โพธิ์นันทะ, ๒๕๒๐, หน้า ๒๓๕-๒๓๘)

และด้วยเหตุดังกล่าวนี้ จึงทำให้มีการสร้างรูปสัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้าเป็นรูปบุคลาธิษฐาน ในเวลาต่อมาพระพุทธรูปจึงปรากฏขึ้นมากมาย จากนั้นเมื่อพุทธศาสนาขยายเจริญขึ้นก็ได้ปรากฏรูปของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ทั้งเพศชายและเพศหญิง เป็นจำนวนมาก และยังเพิ่มมากขึ้นอีกในประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖ เมื่อพุทธศาสนาได้ผสมผสานแนวคิดและรูปแบบการแสดงออกหรือการอธิบายคำสั่งสอน แบบลัทธิตันตระของศาสนาฮินดู พุทธศาสนาในยุคนี้จึงได้ชื่อว่า “พุทธตันตระ” เกิดสัทธรรมปฏิรูปกับศาสนาฮินดู พุทธศาสนาที่ผสมกับลัทธิตันตระของ

ศาสนาฮินดู โดยยึดหลักปริยัติ ปฏิบัติตามคัมภีร์ศรีสมาซ (คฤหสมาซ) สาธนา มาลา และชยานุสธิติ ซึ่งเป็นคัมภีร์ของพุทธศาสนานิกายวัชรยาน

ความยุ่งยากซับซ้อนเกิดขึ้นอีกเมื่อทั้งพุทธศาสนาฝ่ายมหายานและศาสนาฮินดู ที่มีความเจริญ มีการแข่งขันกันเผยแพร่ต่อศาสนิกชนควบคู่กันมา เกิดการเคารพบูชาเทพ เทพี พระโพธิสัตว์ กันอย่างมากมาย และมีการหยิบยืมเทพ เทพี พระโพธิสัตว์ เหล่านั้นไปดัดแปลงให้อยู่ในลัทธิความเชื่อทางศาสนาของตน จึงเป็นการยากที่จะอธิบายได้ว่าเทพ เทพี พระโพธิสัตว์ เหล่านั้นเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาใด กล่าวคือ เทพ เทพีของศาสนาฮินดูบางองค์ เช่น พระอินทร์ พระสุรัสวดี ก็เป็นเทพ เทพี ในศาสนาพุทธด้วยเช่นเดียวกัน ในขณะที่ศาสนาฮินดูก็ยืมเทพีในพุทธศาสนา (พุทธตันตระ) ไปเช่นกันคือ เทพีมหาจินตารา ชางคุลี และวัชรโยคินี ไปปรับเปลี่ยนเป็น นางดารา มนสา และฉินมนัสตา (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า ๖๓-๕๑) ตามลำดับ หรือกระทั่งการอธิบายว่าพระพุทธเจ้าสมณโคดม นั้น แท้จริงก็คืออวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ที่ลงมาเพื่อปราบยุคเข็ญ ในนารายณ์สิบปาง เป็นต้น

แม้ว่าจะมีรูปเคารพของเทพ เทพี พระโพธิสัตว์ และศักดิ์มากมาย ทั้งเพศชายและเพศหญิง แต่รูปเคารพในแต่ละศาสนาก็มีความเชื่อที่แตกต่างกัน ซึ่งจะต้องศึกษาตีความจากคัมภีร์ของแต่ละศาสนา เพราะนั่นคือข้อมูลทางเนื้อหาที่จะช่วยอธิบายความหมายที่แฝงเร้น

ภาพที่ ๒ ศาสนวัตถุศิลปะเหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้านจากสถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช
จังหวัดนครราชสีมา

อยู่ในผลงานศิลปกรรม เช่นเดียวกับศาสนวัตถุ
ศิลปะเหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้าน จาก
สถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช
จังหวัดนครราชสีมา^๑ ที่เป็นการผสมผสานคติ
ความเชื่อของศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา
รวมไว้ในวัตถุชิ้นเดียวกัน โดยมีรายละเอียดต่อไปนี้

ข้อมูลเบื้องต้นของแท่งศิลปะเหลี่ยมสลัก
ภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้านจากสถานพระนารายณ์
วัดพระนารายณ์มหาราช จังหวัดนครราชสีมา
หมายเลขประจำวัตถุ : ๑๒/๒๔๙๕

ที่มา : วัดกลาง (วัดพระนารายณ์มหาราช)
นครราชสีมา

ชนิดของวัตถุ : ศิลปทวาร

ขนาด : กว้าง ๒๘ ซม. X ยาว ๒๘ ซม. X สูง
๑๘ ซม.

สภาพ : ค่อนข้างสมบูรณ์^๒

รายละเอียดของภาพสลักทั้งสี่ด้าน^๓

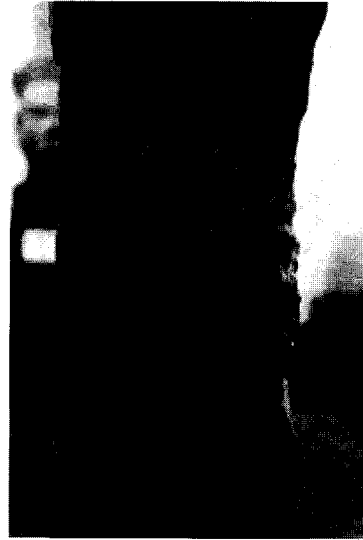
ภาพสลักด้านที่ ๑ (ภาพที่ ๑)

พระพุทธรูป ประทับนั่งสมาธิมุทรา^๔ เหนือ
บัลลังก์นาคเจ็ดเศียร ขนาดลำตัวนาคนามสามชั้น
รองรับด้วยกลีบบัวหงาย พื้นที่ทั้งสองข้างของ
องค์พระพุทธรูปเจ้าสถักรูปก้านบัวชูดอกตูม และ
ดอกบาน ผุดขึ้นมาจากพื้นตอนล่าง ดอกบัวบาน
สองดอกซึ่งชูดอกสูงเหนือระดับพระเศียรของ
พระพุทธรูปเป็นฐานรองรับวิทยารในท่าเหาะ

^๑ ข้อมูลเบื้องต้นจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ห้องลพบุรี ศิลป) กรุงเทพมหานคร.

^๒ ปรับปรุงคำอธิบายรายละเอียดของภาพจาก เพ็ญพรรณย์ คำรงค์ศิริ, “สมมุติฐานทางปริมาณวิทยจากภาพสลักบนแท่งหินสี่เหลี่ยม
ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ห้องลพบุรี ศิลป)” (เพ็ญพรรณย์ คำรงค์ศิริ, ๒๕๒๙, หน้า ๗๗-๘๒)

^๔ มุทราคือการแสดงออกหรือการสื่อความหมายด้วย แขน มือ และนิ้ว (สำหรับปริมาณวิทยฮินดู ใช้คำว่า หัสต)

ภาพที่ ๓ รายละเอียดของภาพสลักด้านที่ ๑

ภาพสลักด้านที่ ๒ (ภาพที่ ๔) องค์ประกอบภาพส่วนล่าง เป็นรูปบุคคลสามคน นั่งเรียงกัน บุคคลสำคัญตรงกลางมีขนาดใหญ่กว่านั่งในท่ามหาราชลีลา (ขาซ้ายเปิดกว้างวางแนบพื้นและชันเข้าขวาขึ้น) บุคคลสองคน ที่ขนานอยู่สองข้างนั่งอยู่บนฐานรูปดอกบัวในท่าสุขาสนะ (พับขาข้างหนึ่งราบกับพื้นและชันเข้าอีกข้างหนึ่งขึ้น) บุคคลตรงกลางมือซ้ายวางอยู่บนตัก มือขวายกสูงขึ้นเหนือไหล่ โดยให้ข้อศอกตั้งยันอยู่บนหัวเข่าขวา บุคคลด้านข้างทั้งสองก็เช่นเดียวกัน เว้นแต่สลับข้างกันแขนซ้ายและขวาปล่อยขนานกับลำตัวค้ำยันที่พื้น เบื้องหลังของบุคคลสำคัญตรงกลางภาพ ส่วนล่างมีก้านดอกบัวโผล่ขึ้นไป แยกกิ่งก้านสาขาออกเป็นก้านดอกตูมและดอกบานเป็นปีทมาสนะสามอัน อันกลางรองรับพระพุทธรเจ้าประทับสมาธิมุทรา เหนือบัลลังก์นาคเจ็ดเศียร ส่วนปีทมา-

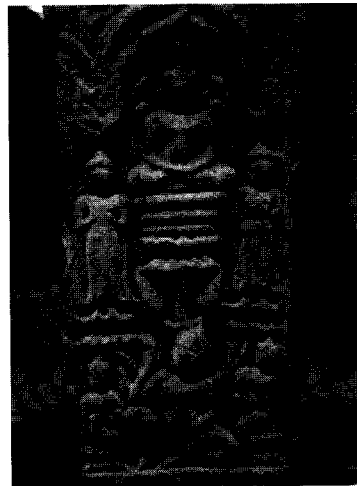
สนะอีกสองอันด้านข้างซึ่งลดระดับลงมารองรับ พระพุทธรเจ้าประทับยืนแสดงวิตรรกมุทราทั้งสองพระหัตถ์

ภาพสลักด้านที่ ๓ (ภาพที่ ๕) วิษณุอนันตสายน^๕ หรือการสร้างจักรวาลของเทพตรีมูรติ^๖ องค์ประกอบของภาพแบ่งออกเป็นสามตอน ตอนล่างสุด พระวิษณุประทับโยคะนิทราเหนือลำตัวของอนันตนาคราช โดยมีพระศรีประทับอยู่ที่ปลายพระบาทจากพระนาภีมีก้านดอกบัวผุดออกหนึ่งก้าน และแยกสาขาออกเป็นเจ็ดก้าน ก้านที่สำคัญที่สุดเป็นปีทมาสนะ “ดอกบัวทองคำ” สำหรับรองรับพระพรหม ส่วนก้านบัวอีกหกก้านนั้นลดระดับต่ำลงมา

ดอกบัวแต่ละดอกทำหน้าที่เป็นปีทมาสนะ ดอกบัวสี่ดอกทางด้านขวาของภาพรองรับรูปบุคคลดอกละหนึ่งคน กระหนาบ

^๕ วิษณุอนันตสายน ศัพท์เฉพาะเพื่อบรรยายเหตุการณ์ระหว่างการสร้างจักรวาลใหม่ของเทพวิษณุตามวิญญูประเพณีหรือนารายณ์บรรทมสินธุ์

^๖ เทพตรีมูรติ พระเป็นเจ้าซึ่งมีความสำคัญสูงสุดของทางฮินดู คือ พระศิวะ (พระอิศวร) พระวิษณุ (พระนารายณ์) และพระพรหม.

ภาพที่ ๔ รายละเอียดของภาพสลักด้านที่ ๒

ภาพที่ ๕ รายละเอียดของภาพสลักด้านที่ ๓

ดอกบัวสองดอก ตรงกลางซึ่งรองรับลึงค์ดอก
ละหนึ่งองค์ ส่วนดอกบัวอีกสองดอก ด้านซ้าย
ของภาพรองรับรูปบุคคลทั้งคู่ บุคคลหนึ่งเป็น
บุรุษมีเศียรเป็นช้าง ตอนบนสุดมีพระพรหม
ทางขวาเป็นวิษณุเทวะ ทางซ้ายเป็นรูปบุคคล
นั่ง ใช้มือแตะปัทมาสนะซึ่งรองรับพระพรหม
อีกมือหนึ่งถือวัตถุที่อาจเป็นวัชระ^๑ เบื้องบน

สุดที่มุมซ้ายขวาเป็นเทพพระอาทิตย์และ
พระจันทร์ประทับนั่งอยู่ในประภาวาลี^๒

ภาพสลักด้านที่ ๔ (ภาพที่ ๖) ก้าน
บัวผุดจากพื้นขึ้นมามีหนึ่งก้าน แตกสาขาออกเป็น
สามก้าน ชูปัทมาสนะสามอันในระดับเดียวกัน
ปัทมาสนะอันกลางรองรับพระพุทธรูปเจ้า
ประทับนั่งสมาธิมุทราเหนือบัลลังก์นาคเจ็ด

^๑ วัชระ เพชร หรือ สายฟ้า เป็นเครื่องอุปโภคสำคัญประจำองค์อินทรา (ในคัมภีร์พุทธศาสนา อินทรา คือท้าวสักกะ เทพอธิบดีแห่ง
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์) วัชระมีรูปร่างคล้ายกับตรีศูล (สามง่าม) แต่มีขนาดเล็กถือไว้ในมือได้

^๒ ประภาวาลี หรือ ประภาณพาล วรคัมภีร์ซึ่งมีอยู่ล้อมรอบองค์พระเป็นเจ้า แต่ถ้าเป็นวงรัศมีเฉพาะรอบวงพักตร์ หรือเศียร เรียก
มุขมณฑล หรือ ศีรคจักร.

เศียร ปัทมาสนะด้านซ้ายพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิมุทรา ปัทมาสนะด้านขวามุทราในท่าสุขาสนะ ในมือขวาดถือวัตถุ รูปทรงคล้ายดอกบัวตูมหรือจามรี^๙ แขนซ้ายแนบลำตัวอย่างปกติ ตอนล่างขององค์ประกอบภาพเบื้องซ้าย พระโพธิสัตว์วัชรปาณี ทรงประทับในท่าปรียังกะ^{๑๐} เหนือร่างอสุร หัตถ์

ทั้งสองทรงเครื่องอุปโภค ซึ่งน่าจะเป็นสายฟ้า-วัชระ, และกระดิ่ง, ฆัณฎา และหัตถ์ ยกขึ้นสูงเหนืออังสะ หัตถ์ซ้ายอยู่ในระดับพระนาภี เบื้องขวานางปรัชญาปารมิตา ประทับยืนสมถังค์^{๑๑} มีสีกรและคูเหมือนว่าพระหัตถ์ทั้ง ๔ จะทรงเครื่องอุปโภคอย่างเดียวกันหมด คือ ปัทม (บัวแดง)

ภาพที่ ๖ รายละเอียดของภาพสลักด้านที่ ๔

ความหมายทางประติมานวิทยาจากภาพสลักทั้งสี่ด้าน

ภาพสลักทั้งสี่ด้าน เพ็ญพรรษ ดำรงศิริ (๒๕๒๗, หน้า ๗๗-๘๒) นักวิชาการกองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้ศึกษาถึงสมมุติฐานทางประติมานวิทยาภาพสลักด้านที่ ๑, ๒ และ ๔ กล่าวถึงพระพุทธรเจ้า พระโพธิสัตว์วัชรปาณี และนางปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นเรื่องราวตามคติ

ของพุทธศาสนานิกายมหายาน และภาพสลักด้านที่ ๓ เป็นเทพตรีมูรติ เทพพระเจ้าสูงสุดของศาสนาฮินดู ทั้งลัทธิไวษณพนิกาย และลัทธิไศวนิกาย

ภาพสลักด้านที่ ๑ (ภาพที่ ๓) เป็นเรื่องราวในพุทธประวัติหลังจากที่พระพุทธเจ้าได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว และยังคงประทับอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับต้นไม้อแห่งโพธิ “อัสวตถา”^{๑๒} อีกเป็นเวลาเจ็ดสัปดาห์

^๙ เครื่องสูงหรือเครื่องราชกกุธภัณฑ์แสดงความเป็นฐานันดร ทำจากขนจามรี

^{๑๐} ท่ายืนย่อขาซ้าย ขาขวาพับเข้าด้านหน้าและยกสูงท่อนล่างขนานกับพื้น

^{๑๑} สมถังค์ คือลักษณะการยืนหันหน้าตรง เท้าทั้งสองวางราบเสมอกัน หรือสุมะปาท ลำตัวตั้งตรง ต่างกับการยืนแบบตรีกังค์

^{๑๒} อัสวตถ ต้นไม้ในตระกูลมะเดื่อ “มะเดื่อศักดิ์สิทธิ์”

เพื่อบำเพ็ญสมาธิ ในราวปลายสัปดาห์ที่สอง พระองค์ประทับอยู่ใต้ร่มไม้มุจลินท์ ได้เกิดมีพายุแรงฝนตกหนัก นาคราชนามว่ามุจลินท์ จึงได้ปรากฏตัวขึ้นเพื่อถวายนาคลำตัวต่าง บัลลังก์เพื่อให้พระพุทธเจ้าพ้นจากน้ำที่ท่วมตามพื้นดิน และแผ่พังพานปกป้องพระองค์ให้พ้นจากความหนาวเย็นของพายุฝน

ภาพสลักด้านที่ ๒ และ ๔ (ภาพที่ ๔, ๖) ยังหาความเป็นมาที่พอจะตั้งเป็นข้อสันนิษฐานที่แน่ชัดของภาพไม่ได้

ภาพสลักด้านที่ ๓ (ภาพที่ ๕) เป็นการแสดงถึงพลังอันยิ่งใหญ่ ในการสร้างสรรค์จักรวาลของเทพตรีมูรติพร้อม ๆ กัน จากตอนล่างสุดของภาพ วิษณุอนันตสายน ถัดขึ้นไปคือ ศิวลึงค์ และตอนบนสุด พรหมเทพ “อัพพะ - ชะ หรือ อัพพะโยนิ” เทพผู้มีกำเนิดจากดอกบัว หรือผู้ซึ่งมีดอกบัวเป็นมารดา ณ ที่นี้ได้รวมเอาความยิ่งใหญ่และความสำคัญของเทพตรีมูรติเข้าไว้ด้วยกันได้อย่างกลมกลืน เริ่มต้นจากวิษณุอนันตสายนโดยมีพระศรีอยู่ที่ปลายพระบาท จากการที่พระวิษณุเข้าสู่โยคะนิทรา ดอกบัวทองคำได้งอกออกจากพระนาภี ดอกบัวนี้เป็นปัทมาสนะรองรับพระพรหมเทพ ซึ่งเชื่อว่าเป็นชีวิตแรกที่เกิดขึ้นจากการสร้างสรรค์จักรวาลใหม่ของพระวิษณุ และพระพรหมคือผู้รับผิดชอบในการสร้างจักรวาลต่อไป

นอกเหนือไปจากดอกบัวทองคำซึ่งรองรับพระพรหมเทพแล้ว ก้านบัวซึ่งผุดออกจากพระนาภีนี้ได้แตกสาขาเพิ่มขึ้นอีกหกก้าน แต่ละก้านมีดอกบัวเป็นปัทมาสนะรองรับเทพ

อื่นๆ อีก ดอกบัวทั้งหกดอกนี้ ยกสูงขึ้นไปอยู่ประมาณกึ่งกลางขององค์ประกอบภาพ เรียงลำดับจากขวาไปซ้ายดังนี้

คือรูปบุคลลในท่านั่งสองคน อยู่กระหนาบลึงค์สององค์ ถัดจากก้านบัวประธานซึ่งรองรับพระพรหมเทพไปเป็นรูปบุคลลในท่านั่งหนึ่ง และรูปบุคลลซึ่งมีเศียรเป็นช้างอีกหนึ่ง จากลักษณะทางประติมานวิทยาอันชัดเจนของรูปลึงค์สององค์และบุรุษครึ่งคนครึ่งช้างลึงค์ทั้งสององค์หมายถึง พระศิวะ และ พระอุมา บุรุษทั้งสองที่อยู่กระหนาบก็คือ นนทิ (เป็นทั้งเทพบริวารและพาหนะสำคัญ และเชื่อว่าเป็นองค์พระศิวะอีกรูปแบบหนึ่ง) รวมทั้งมหากาล (ที่เป็นทั้งเทพบริวารและปางดุร้ายของพระศิวะ) บุรุษอีก ๒ คนถัดไปก็คือ พระสกันท และ พระคณศวร ตอนบนสุดของภาพนอกเหนือไปจากรูปพระพรหมแล้ว รูปบุรุษในท่านั่งใช้มือหนึ่งแตะปัทมาสนะซึ่งรองรับพระพรหมอาจเป็น พระอินทร์ โดยอาศัยเหตุผลที่ว่าเบื้องบนสุดของภาพทั้งซ้ายขวามีเทพสุรียาและจันทรปรากฏอยู่ แสดงถึงสรวงสวรรค์ หรือห้วงนภากาศ ซึ่งพระอินทร์เดิมนั้นเป็นเทพแห่งท้องฟ้าที่ได้รับการเคารพเป็นเทพชั้นสูงในสมัยพระเวทย์ และถูกลดบทบาทลงมาเป็นเทพชั้นรองในสมัยที่ศาสนาพราหมณ์ปฏิรูปมาเป็นศาสนาฮินดู

นอกจากนี้ เพ็ญพรรษ์ ดำรงศิริ ยังกำหนดอายุของศาสนวัตถุศิลปะเหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้าน จากสถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช จังหวัดนครราชสีมา ขึ้นนี้ ไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ส่วนรูปแบบ

ของศิลปะนั้น กำหนดเป็นศิลปะขอม สมัยนครวัด (เพ็ญพรรย์ ดำรงศิริ, ๒๕๒๗, หน้า ๗๗-๘๒) (ราวพุทธศตวรรษ ๑๖ – ๑๗)

การผสมผสานคติความเชื่อทางศาสนา

สังเขปความเป็นมาทางประวัติศาสตร์บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน

สมัยก่อนประวัติศาสตร์

ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน แถบเมืองเสมา (สูงเนิน) เมืองนครราชสีมา เมืองพิมาย มีความต่อเนื่องของการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ดังหลักฐานการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านธารปราสาท บ้านเนินอุโลก บ้านโนนวัด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา โดยเฉพาะการพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากในหลุมขุดค้นที่บ้านโนนวัด ผลการศึกษาของหลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีนั้นกำหนดอายุสมัยในช่วงก่อนประวัติศาสตร์ ที่ครอบคลุมช่วงเวลาคือ ยุคหินใหม่ ยุคสำริด ยุคเหล็ก สืบเนื่องจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ คือ ทวารวดี ขอม อชยุธา รตนโกสินทร์ และถึงปัจจุบัน^{๑๑} ทั้งปริมาณและคุณภาพของหลักฐานที่พบในแหล่งนี้ บ่งชี้ได้ว่า ชุมชนแห่งนี้มีประเพณีการฝังศพ และมีการแบ่งสถานะของชนชั้นทางสังคม

เกิดขึ้นแล้ว จากการนำภาชนะดินเผาใส่ลงไปในหลุมฝังศพ รวมทั้งของมีค่าอื่น ๆ เช่นกำไลที่ทำจากเปลือกหอยทะเล กำไลหินอ่อน ลูกปัดแก้ว หินมีค่า และเครื่องประดับทองคำ พบโครงกระดูกที่เป็นผู้ใหญ่และเด็กรวมแล้วกว่า ๕๐๐ โครง ซึ่งนักวิชาการที่ทำการศึกษาในโครงการนี้ประเมินว่าไม่เคยมีการขุดค้นพบได้มากกว่านี้มาก่อนในประเทศไทย (มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา, ๒๕๕๒) และนี่เป็นหลักฐานยืนยันการมีประวัติศาสตร์รากเหง้าความเป็นมาของชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนบนแห่งนี้ ก่อนที่จะเกิดพัฒนาการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ยุคสมัยประวัติศาสตร์ในเวลาต่อมา

สมัยประวัติศาสตร์

ทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนา และอาณาจักรศรีจนาศะ

ความสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนบนแม้จะเป็นแหล่งอารยธรรมที่สำคัญในยุคโลหะตอนปลาย แต่พัฒนาการเข้าสู่ยุคก่อนประวัติศาสตร์นั้นขึ้นอยู่กับการติดต่อกับโลกภายนอกคือการรับวัฒนธรรมศาสนาที่มาจากอินเดียพร้อมกับภาษาและตัวอักษร ที่มีผลทำให้ระบบคิด ความเชื่อ ความเป็นอยู่ วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมเปลี่ยนไป การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญนี้จะ

^{๑๑} โครงการวิจัยเรื่อง "The Development of An Iron Age Chiefdom : Phase Two" ของกรมศิลปากร ร่วมกับสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ และเป็นโครงการต่อเนื่องในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๒) คือการวิจัยทางโบราณคดีเรื่อง "Environment Change and Society before Angkor : Ban Non Wat and the upper Mun River Catchment in Prehistory" โดยคณะทำงานของ Dr. Nigel Chang จากมหาวิทยาลัยเจมส์คุก ประเทศออสเตรเลีย และคณะนักวิจัยชาวไทย ดร.ทักษิณ ทศรัตน์ นักวิชาการกรมศิลปากร ผศ.ดร.วรชัย วิริยาภิรมย์ แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา, ๒๕๕๒,)

เป็นการรับอิทธิพลทางศาสนาจากภาคกลาง หรือภาคตะวันออก หรือจากขอม และเข้าสู่ ยุคประวัติศาสตร์ในที่สุด (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗, หน้า ๕๐)

จุดเชื่อมต่อระหว่างยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายกับการเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นในกลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้น เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางของไทย ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ และมีความร่วมสมัยกับวัฒนธรรมขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗, หน้า ๕๐)

กลุ่มของงานศิลปกรรมที่เป็นหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมในพื้นที่กลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า สังคมชุมชนบริเวณนี้ยอมรับพุทธศาสนาโดยเฉพาะพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งได้รับการยอมรับนับถือเป็นศาสนาหลัก (มีการพบหลักฐานเนื่องในศาสนาฮินดูด้วยแต่ไม่มากนัก (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗, หน้า ๖๖)

หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมนี้จึงเป็น สิ่งเนื่องในในพุทธศาสนาทั้งสิ้น ทั้งสถาปัตยกรรมประเภทพระ สถูป เจดีย์ อาคารทรงโรง แบบหลังคาคลุม ประติมากรรม สิวา หรือ เสมาหิน พระพุทธรูป (ภาพที่ ๗) และ โบราณวัตถุสถานเหล่านี้แสดงอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะ หลังคุปตะ และปาละสเนตามลำดับ ซึ่งได้ดัดแปลงผสมผสานให้เข้ากับลักษณะท้องถิ่นจนกลายเป็นอัตลักษณ์เฉพาะตน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, ๒๕๕๒, หน้า ๓)

โดยเฉพาะเมืองเสมา เมืองโบราณ วัฒนธรรมทวารวดี ในเขตอำเภอสูงเนิน จังหวัด นครราชสีมา ที่น่าจะเป็นศูนย์กลางของศาสนา และวัฒนธรรมในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนบนแห่งนี้ หลักฐานด้านจารึก หลักที่สำคัญคือ จารึก หมายเลข ๑๑๘ (จารึกบ่ออีกา) (ภาพที่ ๘) และ จารึกหมายเลข ๑๑๗ ค้นพบที่อยุธยา ซึ่ง สันนิษฐานกันว่าน่าจะย้ายมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ความในจารึกกล่าวถึงอาณาจักร ศรีjanaสะ ศาสตราจารย์เชเดส์ (G. Coedes) เป็นบุคคลคนแรกที่สันนิษฐานว่าอาณาจักร ศรีjanaสะอยู่บริเวณที่ราบสูงโคราช ตามแหล่ง ที่พบศิลาจารึก และอาณาจักรนี้ไม่ได้เป็นส่วน หนึ่งของประเทศกัมพูชาเวลานี้ แต่มีอายุเริ่ม ขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือก่อนหน้านั้น โดยให้เหตุผลเกี่ยวกับ รูปแบบของ ตัวอักษร และ อุปมานิยะ ในจารึกหลักที่ ๑๑๘ ด้านแรกซึ่งต่อมาเลิกใช้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อาณาจักรนี้คงนับถือพุทธศาสนาในระยะแรก ต่อมาถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จารึก กล่าวถึงองค์เทพผู้ได้รับดินแดน นอกกำแพงเขต แล้วสร้างคิ่วลิ่งขึ้น แสดงว่ามีอิทธิพลของขอม เข้ามาในแถบนี้แล้ว สรุปตามความเข้าใจของ เชเดส์อาณาจักรนี้นับถือพระพุทธศาสนา และ ศาสนาพราหมณ์ (G.Coedes, 1954, pp.83-85 อ้างถึงใน ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗, หน้า ๕๘)

ต่อมา ศาสตราจารย์บวสเชอลิเยร์ (Jean Boisselier) ได้กล่าวถึงอาณาจักรศรี- janaสะตามความเห็นของศาสตราจารย์เชเดส์ พร้อมสนับสนุนหลักฐานเพิ่มเติม คือ

ภาพที่ ๗ ภาพถ่ายเก่า พระนอน (พระพุทธไสยาสน์) วัดธรรมจักรเสมาราม (วัดพระนอน) อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา (สร้อย ทองปาน, ๒๕๔๘, หน้า หน้าปก)

จารึกที่ค้นพบที่หินโคน (หรือหินขอน) อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา ซึ่งน่าจะเป็นอาณาจักรศรีjanaสะเช่นเดียวกัน ทำให้ทราบว่าอาณาจักรนี้มีมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ และมีหลักฐานแน่นอนราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ และคงเป็นอิสระจากอำนาจขอมราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และได้ทราบถึงพระนามของกษัตริย์ศรีjanaสะ (janaสะปุระ) ถึง พ.ศ. ๑๔๘๐ กล่าวถึงคติความเชื่อทางศาสนาของอาณาจักร

นี้ว่า มีการนับถือพุทธศาสนาในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ภายหลังจึงมีศาสนาพราหมณ์เข้ามาแทนที่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และใช้ภาษาขอมเช่นเดียวกับภาษาสันสกฤต แต่มีร่องรอยของภาษามอญโบราณปะปนอยู่ แสดงให้เห็นว่าประชาชนดั้งเดิมนั้นใช้ภาษามอญอยู่ก่อนแล้วจึงค่อย ๆ ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมขอมเพิ่มมากขึ้น (Boisselier, 1974, p.111 อ้างถึงในศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗, หน้า ๕๘)

ภาพที่ ๘ ภาพถ่ายเก่า จารึกบ่ออีกา เมืองเสมา อำเภอสูงเนินจังหวัดนครราชสีมา (ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย) (สร้อย ทองปาน, ๒๕๔๘, หน้า ๓๖)

อนึ่ง จากหลักฐานเกี่ยวกับจารึกภาษามอญโบราณนี้ ทำให้นักวิชาการด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ศิลปะ มีความเห็นเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีแตกต่างกันออกไปเช่น ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์^๑ ได้ใช้คำว่า ศิลปกรรมมอญ แทน ศิลปะทวารวดี ทั้งนี้ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศสกุล ได้ทรงค้านด้วยเหตุผลว่า เราจะใช้ภาษา หรือ เชื้อชาติมากำหนดงานศิลปกรรมไม่ได้ เพราะงานศิลปกรรมนั้นมีการถ่ายทอดกันได้ (พิริยะ ไกรฤกษ์, ๒๕๒๘, อ้างถึงใน ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗, หน้า ๑๕)

อาณาจักรขอมโบราณบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน

ลุ่มน้ำมูลตอนบนกับราชวงศ์มหิธรปุระ
ความต่อเนื่องทางวัฒนธรรมของชุมชนพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนบนตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เข้าสู่ยุคสมัยประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดี หลักฐานด้านจารึกวัตถุทางวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนแห่งนี้ยอมรับนับถือพุทธศาสนาต่อเนื่องมายังวัฒนธรรมขอม วัตถุหลักฐานทางวัฒนธรรมที่สะท้อนคติความเชื่อทางศาสนานั้นคือ งานศิลปกรรมต่าง ๆ และชิ้นงานศิลปกรรมเหล่านั้น ก็ถูกกำหนดตามกรอบเกณฑ์ของการสร้างสรรค์จากคติความเชื่อทางศาสนาอีกทีหนึ่ง ซึ่งการพบแท่งหินสลักชิ้นนี้จากสถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช จังหวัด

นครราชสีมา (ก่อนที่จะถูกนำไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร) ในพื้นที่ตอนบนของกลุ่มน้ำมูลตอนบน อันเป็นหนึ่งในสองแหล่งใหญ่แห่งดินกระแสการกำเนิดศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิมของวัฒนธรรมขอมโบราณในสมัยก่อนเมืองพระนคร คือ อาจักรเจนละไมเคิล ไรท์ (๒๕๔๓, หน้า ๔๐ - ๔๕) ได้เรียบเรียงเสนอเป็นข้อสังเกตไว้ดังนี้

๑. กลุ่มเมืองออกแก้ว (Oc Eo, Ba Phnom ฯลฯ) หัวเมืองใกล้ทะเล ปากน้ำโขงในประเทศกัมพูชาตอนใต้ และเวียดนามตะวันตกเฉียงใต้ในปัจจุบัน (เจนละน้ำ)

๒. ลุ่มน้ำมูลในอีสานตอนใต้รวมทั้งเขตจำปาศักดิ์ในลาวใต้ (เจนละบก) ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าเป็นศูนย์กลางของราชวงศ์มหิธรปุระ ที่นับถือพุทธศาสนาพุทธนิกายมหายาน โดยมี **พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗** (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๓) มหาราชที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งเข้าใจว่าได้สืบสันตติวงศ์มาจาก**พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖** (พ.ศ. ๑๖๒๕-๑๖๕๐) และ**ธรินทรวรมันที่ ๑** (พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๖๕๖) และ**พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒** (พ.ศ. ๑๖๕๖-๑๖๙๓) ผู้สร้างพระนครวัดอันเป็นศาสนสถาปัตยกรรมที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในสมัยเมืองพระนครของขอมและไมเคิล ไรท์ ได้อ้างถึงการศึกษาศิลาจารึกที่ปรากฏว่าราชตระกูลนี้ถือกำเนิดที่ “**มหิธรปุระ**” และเข้าใจว่าราชวงศ์นี้อยู่บริเวณลุ่มน้ำมูล เพราะมีการพบหลักฐานด้านจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มากที่สุด^{๑๔} (จารึกปราสาท จารึก

^{๑๔} พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ น่าจะสืบตระกูลมาจากราชวงศ์ที่แต่เดิมครองราชย์ที่มหิธรปุระในลุ่มน้ำมูลตอนบน แถบพินาย นครราชสีมา (Briggs, 1951 อ้างถึงใน ไมเคิล ไรท์, ๒๕๔๓, หน้า ๔๐ - ๔๕) และตามความคิดเห็นของศาสตราจารย์รัช ปูนโฆทก ผู้เชี่ยวชาญด้านอักษรโบราณเห็นว่าควรใช้คำนำหน้านามจากหลวงพ่ศรีศรัทธาฯ เป็นพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ กับพระพญาผามืองเป็นพ่อขุนผามือง ซึ่งในเชิงธรณีนี้ใช้คำอ้างอิงตามข้อมูลทางบรรณานุกรม

เมืองพิมาย จารึกด้านประจำ และจารึกปราสาท
ตาเมียนโตจ) โดยมีศาสนสถานหลักของชุมชน
คือปราสาทพนมวัน (รัตนปุระ) ปราสาทพิมาย
(วิมาเยปุระ) ปราสาทพนมรุ้ง (รัชมยุระ) และ
ปราสาทเขาพระวิหาร (ศรีสะเกษ/ศรีศิกเรศ
[วร]) และราชวงศ์นี้เองที่ลงมาครองอำนาจที่
เมืองพระนครธรรมในพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘
เป็นราชวงศ์ที่รุ่งโรจน์และพระองค์ (พระเจ้า
ชัยวรมันที่ ๗) ก็ทรงเป็นมหาราชของค์สุดท้าย
ของอาณาจักรขอมโบราณ (ไมเคิล ไรท์,
๒๕๔๓, หน้า ๔๐ - ๔๕; ตรงใจ หุตางกูรและ
นพวรรณ ภัทรมูล, ๒๕๔๗)

ซึ่งจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้
แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อ การประกอบกริยา
บุญตามหลักของพุทธศาสนาแบบมหายาน
ตามสังเขปตัวอย่างเนื้อหาจะมีเนื้อความเหมือน
กันทั้งหมดคือ

จารึกด้านที่ ๑ เริ่มต้นด้วยการกล่าว
นมัสการพระพุทธเจ้าแล้วกล่าวสรรเสริญ
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

จารึกด้านที่ ๒ กล่าวถึงพระราช
ภารกิจของพระองค์ในการสร้างโรงพยาบาล
(อโรคยาศาลา) สร้าง “พระพุทธรูปไวโรจน
ชินเจ้า” และจัดเจ้าหน้าที่เพื่อทำหน้าที่ประจำใน
โรงพยาบาล

จารึกด้านที่ ๓ กล่าวถึงรายการ
สิ่งของที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ประทานเป็น
เครื่องพลีทาน ส่วนใหญ่เป็นรายชื่อสมุนไพร

จารึกด้านที่ ๔ กล่าวถึงสิ่งของที่
พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ประทานเป็นเครื่องพลี
ทาน ต่อจากด้านที่ ๓ จากนั้นมีการกล่าวห้าม
ไม่ให้มีการทำร้ายกัน หากผู้ใดฝ่าฝืนจะถูก
ลงโทษ ลงท้ายด้วยการถวายพระพรแด่พระเจ้า
ชัยวรมันที่ ๗ ให้ได้รับความสุขจากบุญกุศล
ในครั้งนี้ (ตรงใจ หุตางกูร และนพวรรณ
ภัทรมูล, ๒๕๔๗)

คติความเชื่อทางศาสนาในราชวงศ์มหิธรปุระ

ศาสนาในอาณาจักรขอมโบราณนั้น
ประสมประสานมากกว่าแยกแยะขาดจากกัน
กล่าวคือมีทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ทั้งลัทธิ
ไศวนิกาย (นับถือพระศิวะ หรือพระอิศวร)
และไวษณพนิกาย (นับถือพระวิष्ณู หรือ
พระนารายณ์) เพียงแต่ชนชั้นปกครองบาง
ราชวงศ์ บางรัชสมัยอาจจะนับถือศาสนาหนึ่ง
ศาสนาใดมากเป็นพิเศษ ตามแต่ประเพณีของ
ตระกูล หรือตามพระราชอัธยาศัย โดยมาก
ศาสนาหลักจะเป็นไศวนิกาย โดยนับถือว่า
พระศิวะถึงองค์หนึ่งองค์ใดเป็น “หลักเมือง”
ที่รับรองและรองรับสถานภาพและพระราช
อำนาจของพระราชวงศ์ชนชั้นปกครอง เช่น
พระภัทเรศวรบนลึงคบรรพต (วัดภู) หรือ
ศรีศิกเรศวร (เขาพระวิหาร อย่งไรก็ตามยังมี
กษัตริย์บางพระองค์เป็นไวษณพ (นับถือ
พระนารายณ์เป็นใหญ่) เช่น สุวรมันที่ ๒ และ
ที่เป็นแพทระ (นับถือพระพุทธเป็นใหญ่) เช่น
ชัยวรมันที่ ๗^๕

^๕ วิถีศาสนาประจำกษัตริย์แต่ละองค์ ก็คือพระนามในจารึกหลังจากที่สวรรคตแล้วเช่น พระเจ้าธรรมวรมันที่ ๓ สวรรคตแล้วเป็น
“ศทาคิวนท” (ผู้ไปเป็นศิวนะขัตฟ้า), สุวรมันที่ ๒ เป็น “บรมวิญญูโลก” (ผู้ครองฟ้า พระนารายณ์/ไวญูญ) และชัยวรมันที่ ๗ เป็น “มหาบรม
เสถาคค” (ผู้ไปตามพระมหาสุกต) (ไมเคิล ไรท์, ๒๕๔๓, หน้า ๔๑)

พระเจ้าชัวยรมันที่ ๑ นำพุทธศาสนา
วัชรยาน (แบบปราสาทหินพิมายที่มีมา
ก่อน) โดยมีพระรัตนตรัยแบบมหายาน
คือ พระพุทธเจ้า (โมกษ) เป็นพระประธาน
ขนาดคู่ด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
(สัญลักษณ์ของพระเมตตา) และพระนาง
ปรัชญาปารมิตา (สัญลักษณ์ของพระปัญญา)
ปรัชญาวัชรยานนี้สอนว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย
ทั้งปวงในสากลโลกนี้ (คือโพธิญาณ) ย่อมเกิด
จากการประสมประสานระหว่าง เมตตาธรรม
(อวโลกิเตศวรโพธิสัตว์) กับปัญญาธรรม
(นางคาราหรือปรัชญาปารมิตา) (ไมเคิล ไรท์,
๒๕๔๓, หน้า ๔๒)

เมื่อพระเจ้าชัวยรมันที่ ๑ ได้พระราช
อำนาจเต็มที่ที่พระนครธม พระองค์ทรง
สถาปนาพระบิดา (ชรินทรธรรมันที่ ๒) ไว้ที่
โลกेश्वรโพธิสัตว์ ณ ปราสาทพระขรรค์
และประดิษฐานอัฐิในเจดีย์ทรงลังกา และทรง
สถาปนาพระมารดา (พระนางชัยราชจุฑามณี)
ให้เป็นพระนางปรัชญาปารมิตี พระประธานใน
ปราสาทตาพรหม ในที่สุดพระเจ้าชัวยรมันที่
๑ ทรงสร้างปราสาทบายนโดยมีรูปพระองค์
เองเป็นพระประธานในลักษณะพระพุทธรูป
นาคปรก หรือ “ชยพุทธมหานารด” แทน
“เทวราช” (พระศิวะ) หรือ “วิษณุราช”
(พระนารายณ์) ที่เคยมีมาก่อน (ไมเคิล ไรท์,
๒๕๔๓, หน้า ๔๒) เป็นสัญลักษณ์และ

ลักษณะของรัตนตรัยมหายาน หรือคติไตรกาย
ของพระพุทธศาสนาพุทธมหายาน^{๑๖}

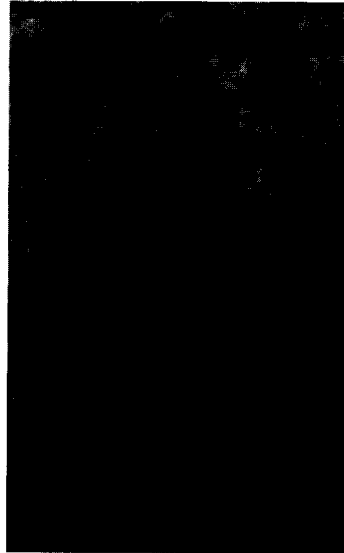
ข้อสังเกตเพิ่มเติมทางประติมานวิทยา

เมื่อพิจารณารายละเอียดของภาพ
สลักแต่ละด้านที่แสดงออกในรูปของบุคลา-
ธิฐานต่าง ๆ ทั้งพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์
ศักดิ์หรือนางคู่พระบารมีและสัญลักษณ์เช่น
ดอกบัว (ปัทมาสนะ) อาจตั้งเป็นข้อสังเกตถึง
ความหมายทางประติมานวิทยาได้ดังนี้

พระพุทธเจ้า (จากภาพสลักด้านที่ ๑
ด้านที่ ๒ และด้านที่ ๔) (ภาพที่ ๓, ๔, ๖,
๘, ๑๐)

ในพุทธศาสนายุคแรกนั้น (เถรวาท)
เชื่อกันว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเพียง
มนุษย์ธรรมดา ไม่ใช่เทพเจ้า แต่ได้สะสม
บารมีไว้มากจนสามารถบรรลุโพธิญาณได้
ต่อมาในคติมหายานพระพุทธเจ้าได้รับ
ยกย่องเป็นมหาบุรุษ หรือ โลกุตตร จึงได้
รับการเคารพบูชาเทียบเท่าเทพเจ้า นอกจากนี้
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาผู้ประกาศ
ศาสนาพุทธในโลกปัจจุบัน พุทธศาสนิกชน
ทั้ง ๒ นิกาย (นิกายหินยานและมหายาน)
ยอมรับนับถือพระพุทธเจ้าในอดีต เรียกว่า
อดีตพุทธ และพระพุทธเจ้าในอนาคต (อนาคต
พุทธ) ด้วย (ผาสุข อินทรารุข, ๒๕๓๐,
หน้า ๗๕)

^{๑๖} เกี่ยวกับพุทธศาสนาพุทธมหายานและวัชรยานดูใน <http://th.wikipedia.org/wiki> โดยเรียบเรียงจากประสงค์ แสนบุราณ (๒๕๔๘);
คณะสงฆ์จีนนิกาย (๒๕๓๑); เสฐียร พันธงศรี (๒๕๔๓); เสฐียร โพธิ์นันทะ (๒๕๔๑); อภิรักษ์ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์ (๒๕๓๕)

ภาพที่ ๕ รายละเอียดของภาพสลักพระพุทธรูป นาคปรก จากภาพสลักด้านที่ ๑

พุทธศาสนิกชนนิกายหินยานนับถือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นเพียงมนุษย์ธรรมดา จึงทำการบูชาเพื่อระลึกถึงคุณความดีของพระพุทธองค์เท่านั้น แม้ว่าจะมีการสร้างรูปเคารพ (บุคลาธิษฐาน) เป็นประติมากรรมหรือจิตรกรรม เป็นปางต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนสำคัญๆ เช่น ปางประสูติ ครัสรู้ ปฐมเทศนา และปรินิพพาน (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า ๗๕)

ส่วนในคติมหายาน ถือว่าพระพุทธเจ้าไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา แต่เป็นโลกุตตรพ้นจากกิเลสทั้งปวง พระสรีระของพระองค์ การดำรงพระชนม์อยู่ และอาณูภาพของพระองค์ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่หลับไม่ฝัน มีสติควบคุมพระองค์และอยู่ในสมาธิเสมอ ทราบทุกอย่าง มีญาณรู้ความลับ เรียกว่า กษัยญาณ และมี อนุตปาตญาณ (ญาณรู้ความไม่เกิดอีก) (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า ๗๕)

ตามคติมหายานถือว่าพระพุทธเจ้า

มีจำนวนมากมายจนนับไม่ถ้วน ได้มีพระพุทธเจ้ามาก่อนหน้าพระโคตมพุทธเจ้าแล้ว และจะมีต่อไปอีกภายหลังเจ้าจบจนกัลปาวสาน และถือว่าพระพุทธเจ้าโคตมพุทธเป็นเพียงหนึ่งในบรรดาพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่มีความพิเศษอันใด ในคติหินยานได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าที่มาตรัสรู้ก่อนพระโคตมพุทธเหมือนกัน แต่กล่าวว่าในพุทธกาลหนึ่งจะมีพระพุทธเจ้าถึงสองพระองค์ไม่ได้ คติมหายานถือว่าพระพุทธเจ้ามีประจำอยู่เสมอในโลกทั่วทุกสารทิศไม่ใช่เสด็จมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์แล้วนิพพานเหมือนคติหินยาน มหายานนิกายจึงขนานนามพระพุทธเจ้าทั้งปวงโดยรวมว่า “พระตถาคต” และแดนอันเป็นที่สถิตของพระพุทธเจ้าเรียกว่า “พุทธเกษตร” (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า ๘๐)

พระพุทธเจ้าที่ปรากฏขึ้นอีกในยุคหลัง (ตามสฤตวัชรยาน) เรียกว่า ธรรมโพธิพุทธ หรือ ธรรมโพธิพุทธ คือพระพุทธเจ้าทรงมีฌานมีห้า

พระองค์ คือ พระไวโรจนะ พระอักษณยะ พระรัตนสัมภาวะ พระอมิตาภะ และพระอโมณสิทธิ และพระพุทธเจ้าห้าพระองค์นี้เกิดจากอำนาจของพระอาทิพุทธ (หรือ ปรมาทิพุทธ คือ พระพุทธเจ้าองค์แรกผู้ซึ่งถือกำเนิดขึ้นมาด้วยพระองค์เอง) พระโพธิสัตว์และพุทธเจ้าต่าง ๆ ล้วนแต่ถือกำเนิดมาจากมานของพระอาทิพุทธทั้งสิ้น (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า ๘๐)

พระพุทธเจ้าประทับนั่งสมาธิมุทราเหนือบันลัคนาคเจ็ดเศียร

นอกเหนือไปจากการนำเสนอถึงเหตุการณ์ตามพุทธประวัติ ในสัปดาหที่หกหลังจากที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้และได้ทบทวนในสิ่งที่รู้ในสถานที่ทั้งเจ็ดแห่งแห่งละเจ็ดวัน ณ สัตมหาสถานอันเป็นทราบกันโดยทั่วไป ข้อควรพิจารณาเพิ่มเติม คือ รูปแบบของศิลปกรรมที่อาจให้ข้อมูลด้านการกำหนดอายุ หรือช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ได้ ในขณะที่ยังไม่มีข้อมูลด้านจารึกมาสนับสนุน

ทั้งนี้ จากรูปแบบลักษณะโดยรวมของพระพุทธรูปนาคนาคปรก รูปขนคานาคที่เป็นอาสนะลักษณะสอบด้านล่างผายขึ้นข้างบน กลุ่มของเศียรนาคที่แผ่พังพานเป็นรูปทรงคล้ายกลีบหรือดอกบัวตูมหรือคล้ายประภาวาลี และองค์พระมีลักษณะเรียบ ๆ คล้ายกับไม้ได้ครองจีวรสวมกระบังหน้าและมงกุฏทรงกรวยยอดแหลมเตี้ย เปรียบเทียบได้กับพระพุทธรูปแบบศิลปะปาปวนตอนปลายต่อศิลปะนครวัด

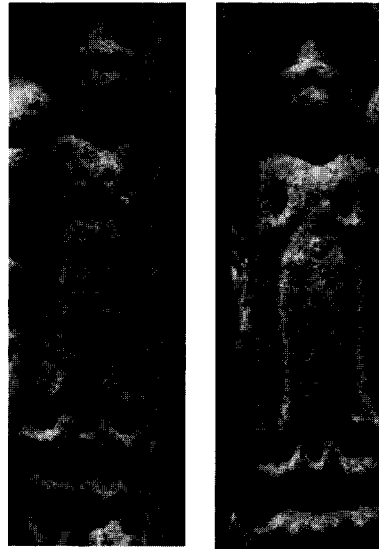
ตอนต้น (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๖)

ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ทรงแสดงข้อคิดเห็นเกี่ยวกับพระพุทธรูปในศิลปะขอมแบบนี้ไว้ว่า บรรดาพระพุทธรูปนาคนาคปรกในสมัยนี้ก็เลียนแบบมาจากประติมากรรมทางศาสนาพราหมณ์ ในขณะที่เดียวกันองค์ของพระพุทธรูปก็คล้ายกับไม่มีอะไรมาปกคลุม พระพักตร์มักมีเครา และหนวดปรากฏอยู่ด้วย พระเศ้ามักมีแนวตั้งตรงอย่างสวยงามมีเครื่องประดับสวมอยู่เหนือพระเกตุมาลา แต่บางครั้งพระเศาก็เป็นขมวดเล็ก ๆ อย่างได้ระเบียบลักษณะของพระพักตร์ของพระพุทธรูปและรัศมีประคต ซึ่งคล้ายกับเข็มขัดสตรีในระยะนี้ จึงทรงให้เหตุผลนี้ในการกำหนดอายุของพระพุทธรูปดังกล่าว (ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๓๕, หน้า ๓๐๒)

พระพุทธเจ้าประทับยืนแบบสมภังค์แสดงวิตรรกมุทราทั้งสองพระหัตถ์

ในศิลปะแบบนครวัดพระพุทธรูปมีแนววิวัฒนาการไปก็มีแต่พระพุทธรูปนาคนาคปรกทรงเครื่องเหมือนกับเทวดาในศาสนาพราหมณ์ในสมัยเดียวกันและทรงมงกุฎรูปกรวยค่อนข้างสูง และเริ่มปรากฏมีพระพุทธรูปแบบประทับยืน (ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๓๕, หน้า ๓๑๒)

พระพุทธเจ้าประทับยืนแบบสมภังค์แสดงวิตรรกมุทราทั้งสองพระหัตถ์จัดเป็นปางที่เกิดขึ้นเฉพาะและแพร่หลายเป็นอย่างมากใน

ภาพที่ ๑๐ รายละเอียดของภาพสลักพระพุทธรูปประทับยืนแสดงวितรรคมุทราทั้งสองพระหัตถ์ จากภาพสลักด้านที่ ๒

ศิลปะทวาราวดี ลักษณะของการแสดงปาง คือ พระกรทั้งสองข้างอยู่ในระดับพระอุระหงายฝ่า พระหัตถ์ออกมาด้านหน้าจีบนิ้วพระหัตถ์เป็น วितรรคด้วยพระอังคุฏ (นิ้วโป้ง) กับพระดัชนี (นิ้วชี้) การแสดงมุทราแบบนี้หมายถึงการแสดง ธรรมซึ่งมักพบในพุทธประวัติตอนสำคัญ ๆ เช่น แสดงธรรมโปรดพุทธมารดา ตอนเสด็จลง จากดาวดึงส์การแสดงวितรรคมุทรา มุทราแบบนี้ นิยมแพร่หลายในศิลปะอินเดียได้และกลุ่ม ศิลปะที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียได้เช่น ในศิลปะอมราวดี ศิลปะนาคปัญนม ศิลปะลังกา สมัยอนุราชปุระ (เชษฐ ติงสัญชลี, ๒๕๔๔, หน้า ๔)

เกี่ยวกับพระพุทธรูปประทับยืนแสดง วิตรรคมุทราทั้งสองพระหัตถ์ยังพบบนทับหลัง ที่ปราสาทหินพิมาย ทั้งประดับอยู่ที่ตัวปราสาท และส่วนที่จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่ง ชาติพิมาย รายละเอียดเป็นภาพพระพุทธรูป ประทับยืนเต็มพื้นที่ความสูงของทับหลัง

พระพุทธรูปเหล่านี้ประทับอยู่ในซุ้มเรือนแก้ว ที่คั่นแต่ละซุ้มด้วยพวงอุบะบัวบาบหันหัวขึ้น พระพุทธรูปเหล่านี้เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง ยกพระหัตถ์แสดงปางวิตรรค (แสดงธรรม) ทั้งสองพระหัตถ์อันแสดงให้เห็นถึงอิทธิพล ของวัฒนธรรมทวาราวดีที่เคยมีมาก่อนที่เมือง พิมายนี้ ได้เคยพบธรรมจักรศิลา พระพุทธรูป ประทับเหนือพนัสนิคมสมัยทวาราวดี และเมื่อ มีการบูรณะปราสาทหินพิมายยังได้พบซาก เจดีย์อิฐ แบบทวาราวดีอยู่ใต้ฐานปราสาท และ นอกจากนั้นลักษณะการครองจีวรของพระพุทธรู ปในหมู่นี้ก็มีลักษณะพิเศษอย่างยิ่งซึ่งจะเห็น ว่าจีวรนั้นเป็นจีวรห่มคลุม ภายนอกเรียบแต่ ภายในมีริ้ว ส่วนสบนั้นเป็นริ้วมีชายผ้าพับ คล้ายหางปลาอยู่ด้านหน้า มีเข็มขัดเชือกประดับ ด้วยพวงอุบะคาดทับในลักษณะเดียวกับเครื่อง แต่งกายของสตรีสมัยบาปวน กำหนดอายุตาม รูปแบบศิลปะประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ (สมิทธี ศิริภัทร์และมยุรี วีระประเสริฐ, ม.ป.ป., หน้า ๑๓๘)

ภาพที่ ๑๑ รายละเอียดของภาพสลักวัชรปามี จากภาพสลักด้านที่ ๔

พระโพธิสัตว์ (จากภาพสลักด้านที่ ๔)
(ภาพที่ ๖, ๑๑, ๑๒, ๑๓)

โพธิสัตว์แปลตามพญฺชนะ แปลว่า ผู้ซึ่งอยู่ในโพธิคือ ความรู้ หมายถึงผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาพุทธเจ้าในเบื้องหน้า แต่ปฏิเสธนิพพานเพื่อจะอยู่ช่วยสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ก่อน (ผาสุข อินทราวร, ๒๕๓๐, หน้า ๘๔)

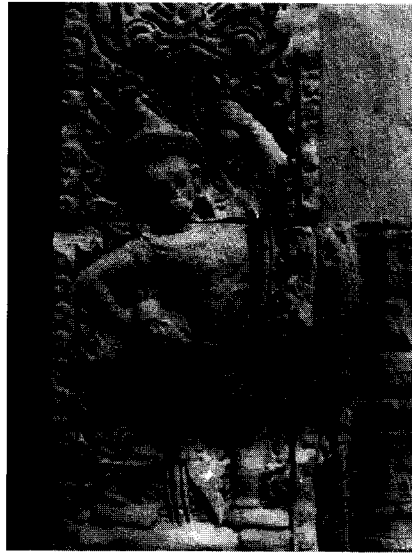
คติโพธิสัตว์ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ (ขุททกนิกาย ๑๔) และจริยาปิฎก (ขุททกนิกาย ๑๕) เมื่อกล่าวถึงโพธิสัตว์สุเมธ (สุเมธคาบสซึ่งต่อมาเป็นโคตมพุทธ) ที่ได้ถูกเข้าแทบพระบาทของพระพุทธที่ปิงกร (อดีตพุทธองค์แรก) ซึ่งทำนายว่าโพธิสัตว์สุเมธจะได้ตรัสรู้สัมโพธิญาณ และโพธิสัตว์สัญญาว่าจะช่วยสัตว์โลกและเทวดาให้หลุดจากสังสารวัฏ ใน

คัมภีร์พุทธศาสนานิกายเถรวาท (หินยาน) นั้น คำว่า “โพธิสัตว์” ใช้เรียกเฉพาะพระชาติปางก่อนของโคตมพุทธก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า (ผาสุข อินทราวร, ๒๕๓๐, หน้า ๘๔)

คติโพธิสัตว์ที่นำไปสู่คติโพธิสัตว์ของมหายานนั้นพัฒนาขึ้นในคัมภีร์ของนิกายสรวาสติวาท ซึ่งบรรยายไว้ว่าทุกคนที่ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพุทธเจ้าสามารถตั้งปณิธานไว้ว่าจะบรรลุโพธิญาณได้ (ผาสุข อินทราวร, ๒๕๓๐, หน้า ๘๔)

ในคติมหายาน พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมีโดยลำพังแบ่งเป็นชั้นเรียกว่า ภูมิ จึงจะสำเร็จเป็นพระพุทธรเจ้าได้ ภูมิเหล่านี้มีชื่อและแบ่งจำนวนต่าง ๆ กันเป็น ๕, ๗ และ ๑๐ ก็มี^{๑๑}

^{๑๑} ภูมิเหล่านี้มีชื่อต่าง ๆ กัน เช่น มุทิตา (ความยินดีด้วยความสุขของผู้อื่น) , วิมาลา (ไม่มีโรค) , ประภาคาริ (ให้ความสว่าง) , อรรถจีสมติ (รุ่งเรือง) , ทูรชยา (ผู้อื่นชนะยาก) , อภิมุขี (ผินหน้าสู่สังสารวัฏทางนิพพาน) , ทูรังกมา (ไปไกล) , อจลา (ไม่เคลื่อน) , สารุมคิ (ใจดี) , ธรรมเมฆ (ความเป็นอิสระดุจเมฆลอยบนฟ้า) (ผาสุข อินทราวร, ม.ป.ป., หน้า ๘๔)

ภาพที่ ๑๒ รายละเอียดของภาพสลักวัชรปาณี จากเสาประดับกรอบประตูทางเข้าด้านทิศใต้ปราสาทประธาน ปราสาทหินพิมาย (ธิดา สาระยา, ๒๕๔๐, หน้า ๘๗)

โพธิสัตว์ได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นในยุค
ตันตระ (พุทธตันตระ) สกวลัชรยานได้จัดสกุล

ให้พระโพธิสัตว์ โดยให้ถือกำเนิด
จากะยานิพุทธทั้ง ๕ โพธิสัตว์เหล่านี้ จะมีนางคู่
บารมี (ศักติ) ด้วย ซึ่งศักติเหล่านี้บางครั้งจะ
ปรากฏกายเคียงคู่พระโพธิสัตว์โดยจะประทับ
นั่งเคียงข้างหรือนั่งบนพระชานุของโพธิสัตว์
ในท่ากอดรัดกับโพธิสัตว์ (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า ๘๕)

โพธิสัตว์วัชรปาณี เป็นทาสของ
ธยานิพุทธอักโษภยะและนางมามกิ ได้รับ
ยกย่องเป็นโพธิสัตว์ที่สำคัญองค์หนึ่งในพุทธ
ศาสนานิกายมหายาน โพธิสัตว์วัชรปาณีจะไม่
ค่อยปรากฏกายเดี่ยว ๆ แต่มักจะปรากฏในคติ
หินยานเป็นบริวารของโคตมพุทธ และในคติ
มหายานจะปรากฏพร้อมกับโพธิสัตว์มัญชุศรี
และปัทมปาณี เมื่อปรากฏเป็นบริวารพุทธเจ้าจะ
ประทับยืนถือวัชรในพระหัตถ์ขวา พบมากใน

ประติมากรรมคันธาระ เมื่อประทับนั่งจะนั่ง
ห้อยพระบาทขวาหรือซ้ายข้างเดียว ถือวัชร
ในพระหัตถ์ขวาซึ่งยกขึ้นระดับพระอุระ ใน
ขณะที่พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลาซ้าย
ทำปางประทานพร (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐,
หน้า ๑๔๓-๑๔๔)

นางปรัชญาปารมิตา (ภาพที่ ๑๓) นาง
หรือเทพีปรัชญาปารมิตา เป็นเทพีที่กลายร่างมา
จากคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญ
ของพุทธศาสนานิกายมหายาน ชาวมหายานเชื่อ
ว่าเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่มีมาแต่ครั้งพุทธกาล ซึ่ง
ได้รับยกย่องว่าเป็นเทพีผู้ประสิทธิ์ประสาท
วิชาความรู้ ผู้ที่ต้องการจะศึกษาวิชาความรู้
ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักพุทธธรรม
ให้แตกฉานจะต้องทำการบูชาเทพีปรัชญา
ปารมิตา

ในคัมภีร์สาธนมาลาอธิบายเกี่ยวกับ
เทพองค์นี้ว่าอยู่ในสายตระกูลของพระธยานิ

พุทธอักษณยะ เทพีปรัชญาปารมิตามีเศียรเดียว สองกร ที่มีสี่กรก็มีบ้าง มีวรรณะ ขาว เหลือง และทอง หากเป็นวรรณขาว ก็จะมีชื่อว่า สิตปรัชญาปารมิตา ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร เหนือดอกบัวขาว แต่งเครื่องประดับงดงามมี สองกร พระหัตถ์ขวาถือ ดอกบัวแดง พระหัตถ์ ซ้ายถือคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา พระพักตร์ทรงงาม มีรูปอักษณยะประดับมงกุฎ และมีจิตใจเมตตา

ไม่ดูร้ายเหมือนกับกลุ่มเทพองค์อื่น ๆ ในตระกูลของธยานิพุทธอักษณยะ (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕)

ปัทมะ (บัว) (ภาพสลักจากทุกด้าน) (ภาพที่ ๓, ๔, ๕, ๖, ๘, ๑๐, ๑๑, ๑๓)

ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ของการถือกำเนิดขึ้นด้วยตัวเองโดยไม่มีใครสร้าง ในคติ มหายานถือว่าพระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์

ภาพที่ ๑๓ รายละเอียดของภาพสลักนางปรัชญาปารมิตา จากภาพสลักด้านที่ ๔

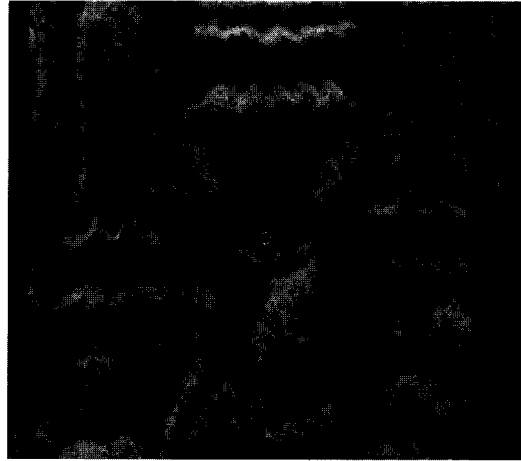
ทุกองค์ถือกำเนิดขึ้นเองเรียกว่า สวयัมภู (ผู้ถือกำเนิดขึ้นเอง) ดอกบัวในพระหัตถ์ของปัทม ปาณีหมายถึง อำนาจในการสร้าง ดอกบัวในพระหัตถ์ของมัญชุศรี หมายถึง พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า (แทนคัมภีร์ปรัชญาปารมิตา) ส่วนดอกบัวในพระหัตถ์ของเทพิตาราวรรณะขาว หมายถึง ความบริสุทธิ์อย่างสมบูรณ์ (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า อภิธานศัพท์)

ดอกบัวสีชมพูบานเต็มทึ้นเห็นเกสร นั้นเป็นสัญลักษณ์ของโพธิสัตว์ปัทมปาณีแล

เทพิตาราวรรณะขาว (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า อภิธานศัพท์)

ดอกบัวสีฟ้าทั้งตูมและบาน (ไม่เห็นเกสร) เป็นสัญลักษณ์ของโพธิสัตว์มัญชุศรีและเทพิตาราวรรณะเขียว อย่างไรก็ตามในจีนญี่ปุ่นและทิเบต นิยมทำเป็นบัวตูม เรียกว่า อุบล (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า อภิธานศัพท์)

พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ใช้สัญลักษณ์รูปดอกบัว ๘ กลีบ บานเต็มที่ซึ่งหมายถึง อริยมรรค ๘ บังลังก์รูปดอกบัวที่

ภาพที่ ๑๔ รายละเอียดของภาพสลักบัวฐานบัวหรือปัทมาสนะ จากภาพสลักด้านที่ ๒

รองรับพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ ตอนประสูติของพระพุทธองค์ก็ใช้ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ด้วย (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า อภิธานศัพท์)

และ **ปัทมาสนะ** หรือแท่นที่ประทับรูปดอกบัว เรียกอีกชื่อว่า สิงหาสนะ (ผาสุข อินทราวุธ, ๒๕๓๐, หน้า อภิธานศัพท์)

อรรถาธิบาย

จากข้อสังเกตเพิ่มเติมทางประติมานวิทยา จากแท่งหินสลักสี่เหลี่ยมภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้านจากสถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช นครราชสีมา หากพิจารณาในเรื่องคติความเชื่อทางศาสนา ก็จะเห็นการประสมประสานกันของศาสนาศาสนาฮินดู ทั้งคติ ไศวนิกาย ไชยวนิกาย (จากภาพสลักด้านที่ ๓ ภาพที่ ๕) และพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะคติความเชื่อของพุทธศาสนา มหายาน นิกายตันตระ แบบวัชรยานที่ปรากฏในงานศิลปกรรมที่พบในแถบลุ่มน้ำมูลตอนบนแถบ

เมืองนครราชสีมา (ปราสาทหินพิมาย) เมื่อราชวงศ์มหิธรปุระเริ่มมีอำนาจในเมืองพระนครหลวง (รัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖) ศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกายยังเจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูล ศาสนสถานหลักคือปราสาทวัดภู ปราสาทเขาพระวิหาร และปราสาทพนมรุ้ง

แต่ในขณะเดียวกันพุทธศาสนา วัชรยานเริ่มมีความสำคัญมากที่เมืองพิมาย เช่นการพบหลักฐานด้านจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คือ จารึกเมืองพิมาย และจารึกอื่น ๆ ในพื้นที่แถบนี้ทั้งหมด ประกอบกับหลักฐานทางศิลปกรรม คือ ประติมากรรมทับหลังประดับภายในห้องครรภคฤหะ (ห้องสำหรับประดิษฐานรูปเคารพสูงสุดประจำศาสนสถานนั้น ๆ) ของปราสาทประธานทั้งสี่ทิศ ที่แสดงความหมายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนามหายาน (ชวิชัย องค์กรวิเวช และ วิไลรัตน์ ยักรอด, ๒๕๕๐, หน้า ๓๗ - ๓๘) คือ

ทิศตะวันตก พระพุทธเจ้า (พระอมิ-

ตามะ) ผู้เป็นพระชินพุทธประจำทิศตะวันตก (ศศิธร จันทร์ใบ อ่างถึงใน ธวัชชัย องค์วุฒิเวช และ วิไลรัตน์ ยัรรอด, ๒๕๕๐, หน้า ๓๗)

ทิศเหนือ พระวัชรสัตว์ ๕ พระองค์ ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ประจำองค์พระอาทิตย์-เจ้า (ธิดา สาระยา อ่างถึงใน ธวัชชัย องค์วุฒิเวช และ วิไลรัตน์ ยัรรอด, ๒๕๕๐, หน้า ๓๗)

ทิศตะวันออก สังวร เป็นพระโพธิสัตว์ในสายของพระอภินิหาระ ผู้ทรงเป็นพระชินพุทธประจำทิศตะวันออก (ศศิธร จันทร์ใบ อ่างถึงใน ธวัชชัย องค์วุฒิเวช และ วิไลรัตน์ ยัรรอด, ๒๕๕๐, หน้า ๓๘)

ทิศใต้ พระพุทธรูปนาคปรก กมรเดง-ชคตวิมาเย ล้อมรอบด้วยพระชินพุทธ ๖ พระองค์ (ธิดา สาระยา อ่างถึงใน ธวัชชัย องค์วุฒิเวช และ วิไลรัตน์ ยัรรอด, ๒๕๕๐, หน้า ๓๘)

ในขณะที่ภาพสลักที่หน้าบรรพทักหลัง ประดับภายนอกปราสาทยังเป็นภาพเล่าเรื่องรามายณะ (รามเกียรติ์) และเทพประจำทิศ ตามคติของศาสนาฮินดู รวมถึงภาพสลักพระพุทธรูปที่ทักหลังประดับภายนอก และพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ที่เสาประดับกรอบประตู

ข้อนี้ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับคติในการสร้างปราสาทหินพิมายว่า สร้างตามคติวัชรยาน ซึ่งให้ความสำคัญต่อองค์วัชรสัตว์ ที่เชื่อว่าเป็นภาคที่รวมพระชินพุทธที่สถิตอยู่ตามทิศต่าง ๆ เข้าด้วยกัน พระองค์มี “วัชรปาณี” ซึ่งมีลักษณะคล้ายยักษ์

ถือวัชรและกระดิ่ง เป็นพระโพธิสัตว์ประจำพระองค์ คอยทำหน้าที่ขับไล่สิ่งชั่วร้ายที่ประทุทางเข้า (พิริยะ ไกรฤกษ์ อ่างถึงใน ธวัชชัย องค์วุฒิเวช และ วิไลรัตน์ ยัรรอด, ๒๕๕๐, หน้า ๓๕)

พระโพธิสัตว์วัชรปาณีได้รับการเคารพบูชามานานแล้ว ในคติพุทธศาสนานิกายมหายานจะปรากฏเป็นบริวารของโคตมพุทธ (โดยจะประทับเคียงข้าง) ซึ่งคุณสมบัติของวัชรปาณี (ผู้ถือสายฟ้า) ก็คือพระอินทร์ในศาสนาฮินดูนั่นเอง และพระอินทร์ได้กลายเป็นบริวารพระพุทธเจ้าซึ่งรู้จักกันในนามว่า “สักกะ” ตามที่กล่าวไว้ในตอนต้นว่าทั้งศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูได้

เทพนิยายในพุทธศาสนากล่าวถึงหน้าที่ของวัชรปาณีว่าได้รับคำสั่งจากโคตมพุทธให้คอยปกป้องพญานาคจากการทำร้ายของพวกครุฑ เนื่องจากพญานาคได้รับยกย่องให้เป็นผู้ควบคุมฟ้าฝน ดังนั้นวัชรปาณีซึ่งเป็นผู้ปกป้องพญานาคอีกทีหนึ่งจึงได้รับยกย่องว่าเป็นเทพแห่งฝน พุทธศาสนิกชนนิกายมหายานจะบูชาวัชรปาณีเมื่อจะขอฝน (ผาสุข อินทรารุช, ๒๕๓๐, หน้า ๑๔๓)

หรืออาจจะเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องบรรพบุรุษของกลุ่มชนในภูมิภาคนี้โดยเฉพาะชนชาติขอมโบราณ ที่เชื่อว่าสืบเชื้อสายมาจากนาค รวมถึงความนิยมในการสร้างพระพุทธรูปนาคปรกในวัฒนธรรมขอมด้วย

สรุปความ

พื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนบนมีการอยู่อาศัย

ต่อเนื่องมาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ กระทั่งได้รับวัฒนธรรมทางศาสนาเข้ามาพร้อมกับ การเข้าสู่ยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ การรับนวัตกรรมทางภาษาและตัวอักษรมาจดจารึกบันทึก ศึกษาและเทศนาหลักธรรมตามคติความเชื่อของศาสนา โดยเฉพาะหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท ดังจารึกคาลา เขมมมา^{๒๒} ในวัฒนธรรมทวารวดีเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๕

ความมีตัวตนแห่งอาณาจักรศรีจนาปุระรัฐอิสระนอกกำแพงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ บนลุ่มน้ำมูลตอนบนแห่งนี้ จากจารึกบ่ออีคา และจารึกหินขอน จากนั้นจึงเข้าสู่ยุคของการแพร่กระจายอำนาจทางการเมืองและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมขอมโบราณ

ศรัทธามั่นที่มีอยู่ของกลุ่มชนในลุ่มน้ำมูลตอนบน ที่แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมือง และกระแสวัฒนธรรมทางศาสนาใหม่เข้ามาเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๖ การสืบเนื่องทางคติความเชื่อของพระพุทธศาสนายังมั่นคงอยู่ในภูมิภาคนี้ หลักฐานด้านจารึกบ่งถึงศรัทธาประสาธ ในราชวงศ์ศรีอยุธยา ที่ให้ความสำคัญเคารพศรัทธาสูงสุดแก่พระพุทธศาสนา และเป็นพุทธศาสนานิกายเถรวาท ที่ได้ซึมซาบเอาความเชื่อดั้งเดิมในคติปรัชญาตันตระแบบฮินดู โดยผสมผสานกับปรัชญาพุทธ เป็นแบบอย่างของพระพุทธศาสนาแบบตันตระ นิกายวัชรยาน ที่ให้ความสำคัญกับพระวัชรสัตว์ ดังปรากฏภาพสลักที่เสาประดับกรอบประตูทางเข้าด้าน

ขวาของปราสาท (ปราสาท) ประฐานที่ปราสาทหินพิมาย ช่วงเวลาใกล้เคียงกันในอินเดียที่เป็นต้นธารอารยธรรม พุทธศาสนานิกายเถรวาท เจริญขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖ เกิดการผสมผสานแนวคิดและรูปแบบการแสดงออก กับลัทธิตันตระของศาสนาฮินดู เป็นศาสนา “พุทธตันตระ” ที่ยึดหลักปฏิบัติ ปฏิบัติตามคัมภีร์ศรีสมาช (คฤหสมาช) สาธนาสมาช และชยานุสัทธา ซึ่งเป็นคัมภีร์ของพุทธศาสนานิกายวัชรยาน พัฒนาปรากฏรูปของพระพุทธรูปพระโพธิสัตว์ทั้งเพศชายและเพศหญิงขึ้นมาเป็นจำนวนมาก

พุทธตันตระ เน้นสวดมนต์บูชาสรรเสริญอันยาวนานกว่านิกายอื่น ๆ พุทธศาสนานิกายนี้ได้พัฒนาคำสอนโดยผสมผสานกับคำสอนเดิมทุกสาย ด้วยเหตุปัจจัยในการชิงพื้นที่และศาสนิกที่เป็นมวลชนเข้ามาในศาสนาของตน

ดังนั้น อาจกล่าวเกี่ยวกับแท่งศิลาลี่เหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ด้านจากฐานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์มหาราช จังหวัดนครราชสีมา คือ ๑) ภาพพระพุทธรูปนาคปรก ๒) ภาพวิฆเณศวร ๓) ภาพพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ๔) ภาพพระนางปัญญาวารมี ได้ดังนี้ว่า เป็นการรวมเอาคติความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน ฐานเดิมของชนแถบนี้กับกลุ่มราชวงศ์ ชนชั้นปกครองของที่มีฐานอำนาจ ณ แล่งนี้ ในสมัยที่เมืองพระนครของ

^{๒๒} “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระศาสดาทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น” ถอดความโดย เชเดสส์, ยอร์ช. (๒๕๒๖). บันทึกเกี่ยวกับจารึกที่พระปฐมเจดีย์, ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล (แปล), จาก Note sur les Inscriptions de Brah Pathamacetiya, cited in ตรีงใจ หุตางกูร, วรพร อังกรวัชรชัย และคองกริก พยัคศรี, ๒๕๔๖)

ขอมเรื่องอำนาจ เป็นศูนย์กลางทางการเมือง และเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายทางวัฒนธรรม รวมทั้งศาสนสถาปัตยกรรม ปราสาทหินพิมาย อันนับเนื่องเป็นสัญลักษณ์ และตัวแทนของ อาณาจักรและศาสนจักรในคราวเดียว

ปรากฏการณ์บูรณาภาพของคติ ความคิด ความเชื่อ จากคัมภีร์ทางศาสนา เข้าเป็น เอกภาพกันนี้อาจเปรียบประหนึ่งกับการรวม พื้นที่ทางพระราชอาณาจักร ให้เป็นสุวรรณภูมิเดียวกัน อันแสดงถึงพระราชอำนาจ เครือข่าย ทางวัฒนธรรมกับการรวมชน หรือกลุ่มคนที่ หลากหลายทางชาติพันธุ์ วรรณนา ความหลากหลายทางความคิด คติ ความเชื่อ ในบริเวณ ลุ่มน้ำมูลตอนบนแห่งนี้เอาไว้ในที โดยมิศูนย์กลางทางพระราชอาณาจักร และศูนย์รวมทาง จิตวิญญาณเดียวกัน

หากมองภาพอดีตจากหลักฐานทาง วัฒนธรรมต่าง ๆ ทั้งชิ้นงานศิลปวัตถุ ศิลา- จารึก ฯลฯ อาจสังเกตได้ถึงเค้าโครงของความ สัมพันธ์ทางสังคม ตามแนวคิดทฤษฎีทาง มานุษยวิทยาที่ รศ.ศรีศักร วัลลิโภดม ปรับ ประยุกต์ประสบการณ์การศึกษาท้องถิ่นต่าง ๆ สร้างเป็นแนวทางพื้นฐานเพื่อทำความเข้าใจ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ที่มีความเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาในปัจจุบัน

การค้นหาคำความหมายของประวัติ- ศาสตร์จากภายใน “การศึกษาประวัติศาสตร์ ท้องถิ่น (Local History) คือ การศึกษาในลักษณะ ประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต (Living History) แสดง

ให้เห็นพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของ ผู้คนในพื้นที่เดียวกัน แต่มีวัฒนธรรมความต่าง หลากหลาย และอาจจะเหมือนหรือต่างไป จากพื้นที่การปกครองของรัฐ หรือเจ้าผู้ครอง อาณาจักรนั้น

โบราณคดีกาลที่ผ่านพ้น หลักฐาน วัตถุทางวัฒนธรรมบางอย่าง ยังสะท้อนภาพ ความสัมพันธ์ที่เกิดจากระบบทางสังคม คติ ความเชื่อทางศาสนา การเกี่ยวค้องข้องกันของ ผู้คนจากภายในชุมชนที่เน้นความสัมพันธ์ ระหว่าง คนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับ สิ่งเหนือธรรมชาติ จากความแตกต่างหลากหลาย เมื่อเข้าใจ และเข้าถึงกันและกัน ทำให้เกิด กลายเป็นสำนึกร่วมของการอยู่เป็นกลุ่มเหล่า ภายในพื้นที่ วัฒนธรรมเดียวกัน^{๑๕} กล่าวคือ

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ

การกลีกรรม ระบบการผลิตของชุมชน

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือ

ธรรมชาติ ระบบคิด คติ ความเชื่อ ทางศาสนา

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ระบบ

เครือญาติ สถาบันทางสังคม ไพร่ ฟ้า ประชาชน ซึ่งหากพิจารณาตามนี้แล้ว ทั้งสาม ส่วนต้องประสานสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น กลมกลืนเป็นเอกภาพต่อกัน สำหรับการสร้าง เสถียรภาพในการดำรงอยู่ของเมือง รัฐ หรืออาจ จะเป็นอย่างเช่น อาณาจักรขอมโบราณบริเวณ ลุ่มน้ำมูลตอนบนกับราชวงศ์มหิธรปุระ แหล่ง ที่พบ แหล่งศิลาที่เหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้งสี่ ด้านจากสถานพระนารายณ์ วัดพระนารายณ์

^{๑๕}ดูใน ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๕๑

มหाराช จัหวัดนครราชสีมา เพียงหนึ่งในหลัก หลายหลากในพื้นที่ ลุ่มน้ำมูลตอนบนกับ
ฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่มีอยู่อย่างมากมาย ราชวงศ์มหิธรปุระ แห่งนี้

.....

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (๒๕๒๖). *ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๒ : จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้* (พิมพ์ครั้งที่ ๒ : แก้ไขใหม่). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (๒๕๒๕). *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ : อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ.
- คณะสงฆ์จีนนิกาย. (๒๕๓๑). *พระพุทธศาสนาในสยาม*. กรุงเทพฯ: ธนาคารกรุงเทพ.
- ชะเอม แก้วคล้าย. (๒๕๒๗). *จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ.
- _____. (๒๕๒๕). *จารึกปราสาท*. ใน *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ.
- เชษฐ ติงสยกุล. (๒๕๔๔). *การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ตรงใจ หุตางกูร และนพพรณ ภัทรมูล. (๒๕๔๗). *โครงการฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย*, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ตรงใจ หุตางกูร, วชรพร อังกูรชัยชัย และดอกรัก พยัคศรี. (๒๕๔๖). *โครงการฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- รัชชัย องค์วุฒิเวส และวิไลรัตน์ ย้งรอด. (๒๕๕๐). *คู่มือท่องเที่ยว - เรียนรู้ : ปราสาทหินพิมาย พนมรุ้ง เมืองดำ เขาพระวิหาร*. กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.
- ธิดา สารยา. (๒๕๔๐). *เมืองพิมาย* (พิมพ์ครั้งที่ ๓). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- บริบาลบุรีภัณฑ์, ชุน. (๒๕๓๑). *จดหมายเหตุ การเสด็จตรวจโบราณสถาน มณฑลนครราชสีมาของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๗๒*. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง กรุ๊ป.
- ประสงค์ แสนบุราณ. (๒๕๔๘). *พระพุทธศาสนาในสยาม*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ผาสุข อินทรารุท. (๒๕๓๐). *พุทธศาสนาและประติมานวิทยา*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะโบราณคดี ภาควิชาโบราณคดี.
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ห้องลพบุรี ศิลป). *ศิลปากร*, ๒๗(๖), ๗๗-๘๒.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (๒๕๒๐). *ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เพ็ญพรรณย์ ดำรงศิริ. (๒๕๒๗). *สมมุติฐานทางประติมานวิทยาจากภาพสลักบนแท่งหินสี่เหลี่ยมในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ห้องลพบุรี ศิลป)*. *ศิลปากร*, ๒๗ (๖), ๗๗-๘๒.

- มหาวิทยาลัย. (๒๕๓๖ก). พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะบรรพชา. ใน พระวินัยปิฎก เล่ม ๔ มหาวรรค ภาค ๑ และ อรรถกถา (พิมพ์ครั้งที่ ๓). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัย. (๒๕๓๖ข). อรรถกถาสารีปุตตโมคคัลลานะบรรพชา. ใน พระวินัยปิฎก เล่ม ๔ มหาวรรคภาค ๑ และ อรรถกถา (พิมพ์ครั้งที่ ๓). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา. (๒๕๕๒). การขับเคลื่อนการมีส่วนร่วมของชุมชนกับการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บ้านโนนวัด ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา. นครราชสีมา: สำนักศิลปและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา.
- ไรท์, ไมเคิล. (๒๕๔๓). ศิลจารึกหลักที่ ๒ ของหลวงพ่อสรีศรัทธา ฯ: สุธัชยกับราชวงศ์เขมร ; ราชวงศ์พญาผาเมืองกับลุ่มน้ำมูลตอนบน. ศิลวัฒนธรรม, ๒๑(๖), ๓๐-๔๕.
- วลัยลักษณ์ ทองศิริ. (๒๕๔๓). มองปราสาทหินจากมุมสูง. สารคดี, (๑๘๕), ๕๒-๑๐๕. วันที่สืบค้น ๑๔ กันยายน ๒๕๕๒, จาก http://www.sarakadee.com/feature/2000/07/sandstone_temples.htm.
- ศรีชัย ทองปาน. (๒๕๔๘). โบราณวัตถุ ณ ประเทศสยาม ภาพเก่าเมืองไทยชุดใหม่จากกรุเขริณี. เมืองโบราณ, ๓๑(๓), ๓๔-๓๖.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (๒๕๕๑). “คู่มืออุกคิ” ความหมายของภูมิวัฒนธรรม การศึกษาจากภายในและสำนึกของท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (๒๕๔๖). ทวารวดีศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร คณะโบราณคดี ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ.
- สมิทธิ สิริภัทร์ และมยุรี วีระประเสริฐ. (ม.ป.ป.). ทับหลังการศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๒๕). พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน (พิมพ์ครั้งที่ ๑๖) กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. (๒๕๓๕). ศิลปะขอม. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- เสฐียร พันธงชัย. (๒๕๔๓). พุทธศาสนมหายาน. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. (๒๕๔๑). ปรัชญามหายาน. กรุงเทพฯ: สถาบันการศึกษา มหาวิทยาลัย.
- อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. (๒๕๓๕). พระพุทธศาสนมหายาน. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย.
- Boisselier, J. (1974). *La Sculpture en Thaïlande*. Fribourg: Office du Livre.
- Briggs, L.P. (1951). *The ancient Khmer Empire*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Coedes, G. (1954). ste' le de bo lak k.400. In *Inscription du Cambodge V.VI*. Paris: Bulletin de l'Ecole Francaise d'Extreme-Orient.

.....